

Joanna Bachura-Wojtasik*

 <https://orcid.org/0000-0003-3247-7420>

Allgemeine Gehsperre w opowieściach dźwiękowych. Pamięć Zagłady na przykładzie słuchowiska dokumentalnego *Oddajcie mi swoje dzieci*, czyli *Wielka Szpera* w łódzkim getcie w reżyserii Janusza Kukuły oraz reportażu radiowego Barbary Wiśniewskiej *Wielka Szpera. Zakaz wychodzenia*

Streszczenie

Artykuł został przygotowany z okazji 600-lecia Łodzi; traktuje o Wielkiej Szperze, która miała miejsce w łódzkim getcie w czasie II Wojny Światowej. Materiałem badawczym, który posłużył mi do zarysowania kontekstu badań, stała się literatura audialna/dźwiękowa o Holokauście, powstająca w Polskim Radiu Łódź od zakończenia wojny do chwili obecnej. Do jej opracowania wykorzystałam metodę analizy zawartości i treści. Z wyekscerpowanego materiału wybrałam zagadnienie

* Uniwersytet Łódzki, e-mail: joanna.wojtasik@uni.lodz.pl

akcji Wielkiej Szpery i przyjrzałam się obrazowi *Allgemeine Gehsperre*, jaki wyłania się z literatury dźwiękowej. Dwie audycje dokumentalne – reportaż Barbary Wiśniewskiej *Wielka Szpera. Zakaz wychodzenia* (produkcja Radio Łódź) oraz słuchowisko *Oddajcie mi swoje dzieci, czyli Wielka Szpera w łódzkim getcie* w reżyserii Janusza Kukuły (Teatr Polskiego Radia) – omówiłam posługując się analizą treści. Naukowe rozważania o literaturze dźwiękowej o Shoah wpisuję z jednej strony w uzupełnienie luki badawczej w tym temacie, z drugiej – jako obowiązek współczesnych pamiętania o okropieństwach minionego wieku.

Słowa kluczowe: literatura audialna, reportaż dźwiękowy, słuchowisko, Wielka Szpera, Holokaust, getto w Łodzi

Allgemeine Gehsperre in Audio Narratives: Memory of the Holocaust in the Documentary Radio Play *Give Me Your Children, or Wielka Szpera in the Łódź Ghetto*, Directed by Janusz Kukuła, and the Radio Report *Wielka Szpera. Zakaz wychodzenia* by Barbara Wiśniewska

Summary

The article was prepared to mark the 600th anniversary of Łódź and addresses the *Wielka Szpera*, which took place in the Łódź Ghetto during World War II. The research material used to outline the context of the study is audio literature on the Holocaust produced by Polish Radio Łódź from the end of the war to the present. I applied content analysis to develop this study. From the collected material, I focused on the *Wielka Szpera* operation, examining the depiction of the *Allgemeine Gehsperre* as presented in audio literature. Two documentary broadcasts – Barbara Wiśniewska's report *Wielka Szpera. Zakaz wychodzenia* (Radio Łódź production)

and the radio play *Give Me Your Children*, or *Wielka Szpera* in the Łódź Ghetto, directed by Janusz Kukula (Polish Radio Theatre) – were analyzed using content analysis. This scholarly exploration of audio literature on the Shoah aims to fill a research gap in this area and, at the same time, serves as a contemporary duty to remember the horrors of the past century.

Keywords: audio literature, audio report, radio play, *Wielka Szpera*, Holocaust, Łódź Ghetto

Wprowadzenie

Już od kilku lat zajmuje mnie badawczo temat Holokaustu i jego reprezentacji w literaturze dźwiękowej powstającej w Polskim Radiu – w Studiu Reportażu i Dokumentu PR oraz w Teatrze PR, a także we wszystkich rozgłoszeniach regionalnych radia publicznego.

Literatura dźwiękowa czy audialna – zgodnie z ustaleniami Maryli Hopfinger¹ – genologicznie obejmuje takie gatunki radiowe jak słuchowisko, reportaż artystyczny i reportaż publicystyczny. Nieustannie wraca do mnie pytanie, co nowego, innego, dotąd nieodkrytego może wnieść literatura realizowana w dźwięku do badań nad Holokaustem? O jej tożsamości decyduje materia semiotyczna, w której jest realizowana, nieprzekładalna na język innego medium. Słowo artykułowane i audioscenografia audycji docierają najpierw do emocji słuchacza, a dopiero w drugiej kolejności do intelektu. Walory informacyjne i edukacyjne nagrań zdają się być poprzedzone nieobojętnością odbiorcy poruszonego wagą tematu bądź „spotkaniem” z głosem prawdziwego bohatera, świadka wydarzeń, który przeszedł piekło, a ono naznaczyło jego osobowość siłą, mądrością, otwartością na Innego.

Tekst artykułu przygotowałam na wyjątkową okazję, by uczcić 600-lecie miasta Łodzi, miasta wielu kultur i wielu religii. Dla mnie miasta, w którego DNA wpisana jest żydowskość i wielkie dziedzictwo kulturowo-architektoniczne, jakie pozostawiła społeczność wyznania mojżeszowego. Aspekt naukowy pozostaje dla mnie priorytetem podczas opracowywania zagadnień dotyczących literatury dźwiękowej o Holokauście, ale rezonuje we mnie także potrzeba nieustannego przywoływania minionej, tragicznej historii, upamiętniania wszelkich śladów Zagłady, ocalania od zapomnienia przeszłości łódzkich Żydów i łódzkiego getta. Jest we mnie obawa, że kiedy ostatni świadkowie „osierocą” nas, ludzie zubożeją i wyprą ze świadomości niewygodne prawdy, dlatego – choć brzmi to górnolotnie – misją artystów tworzących w materii dźwiękowej jest rejestrowanie każdej pojedynczej

¹ Zob. M. Hopfinger, *Literatura i media. Po 1989 roku*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010, s. 131–163.

historii i świadectwa Zagłady, a zadaniem badaczy różnych dyscyplin – wykorzystywanie dostępnych metodologii i narzędzi do uzupełniania oraz wzbogacania nauk humanistycznych i społecznych o deskrypcję audialnych tekstów dotyczących Holokaustu.

W dalszej części artykułu, posługując się metodą analizy treści, przyjrzę się dwóm przykładom literatury dźwiękowej, dotyczącym jednego z najistotniejszych wydarzeń w dziejach łódzkiego getta, Wielkiej Szpery. Będą to: słuchowisko dokumentalne *Oddajcie mi swoje dzieci, czyli Wielka Szpera w łódzkim getcie* w reżyserii Janusza Kukuły², które powstało na podstawie książki Marka Millera *Wielka Szpera*; oraz reportaż radiowy Barbary Wiśniewskiej *Wielka Szpera. Zakaz wychodzenia*³. By czytelnik nie miał poczucia przypadkowego wyboru audycji, ich omówienie poprzedzę opracowaniem literatury dźwiękowej o Shoah, jaka powstawała w rozgłośni Polskiego Radia Łódź od zakończenia wojny do czasów obecnych przy wykorzystaniu metody analizy zawartości i treści⁴.

Literatura audialna o Zagładzie w Polskim Radiu Łódź na przestrzeni lat 1945–2023 – zarys problematyki

Kwerendę audycji – słuchowisk i reportaży o Holokauście – jaką przeprowadziłam w rozgłośni Radia Łódź, trudno nazwać satysfakcjonującą i dostarczającą rzetelnych danych do opracowania. Rozgłosnia regionalna w Łodzi, jako jedyna chyba z szesnastu rozgłosni regionalnych w Polsce, nie posiada archiwum dźwiękowego ani skatalogowanej fonoteki, stąd też dotarcie do wszystkich nagrań i ustalenie dat ich powstania okazało się niemożliwe. W związku z tym nie mogłam ustalić, jaka była zależność między rokiem realizacji audycji, a ich ilością na przestrzeni lat. Wysłuchałam ponad 120 audycji, do których dotarłam dzięki pomocy i uprzejmości pani Barbary Pawłowskiej z Działu Programu Polskiego Radia Łódź.

2 Słuchowisko zrealizowane w 2023 roku z okazji Międzynarodowego Dnia Pamięci o Ofiarach Holokaustu. Adaptacja i reżyseria: Janusz Kukuła; realizacja akustyczna: Agnieszka Szczepańczyk; opracowanie muzyczne: Agnieszka Szczepańczyk; kierownictwo produkcji: Beata Jankowska. Obsada: Ewa Kania, Anna Figura, Dorota Landowska, Barbara Zielińska, Andrzej Ferenc, Szymon Kuśmider, Robert Czebotar, Tomasz Marzecki, Zbigniew Suszyński.

3 Reportaż najprawdopodobniej z 2004 roku zrealizowany w PR Łódź.

4 Zob. więcej na temat badania literatury audialnej w konfrontacji centrum – peryferia (Studio Reportażu i Dokumentu Polskiego Radia oraz Teatr Polskiego Radia – Warszawa a rozgłosnie regionalne) J. Bachura-Wojtasik, *Audio literature and the Holocaust: a study based on the material of public radio stations – Polish Radio in Warsaw, Radio Łódź, and Radio Lublin, 1950–2020*, „Historical Journal of Film, Radio and Television” 2022, t. 42, nr 4, s. 795–822. <https://doi.org/10.1080/01439685.2022.2041306>

Wśród nich zdecydowaną większość stanowią reportaże i szeroko rozumiane audycje dokumentalne, odnaleźć można jedynie pojedyncze słuchowiska⁵ poświęcone Holokaustowi. Audycje rozgłośni łódzkiej mają w większości charakter publicystyczny, informacyjny, sprawozdawczy, edukacyjny, niewiele jest utworów nastawionych na wydobycie funkcji estetycznej. Wyróżniłam dwie kategorie, które zamieszczam w tabeli poniżej (tabela 1): typy wątków i tematów oraz ich realizacje wzbogacone o przykładowe tytuły audycji. Pierwsza wyróżniona przeze mnie kategoria powinna pozostać niezmienna. Jest kategorią stabilną, scala zróżnicowane wątki, wartości, zjawiska, które z kolei uzależnione są od interpretacji odbiorcy i mogą się zmieniać, podlegać uzupełnieniom w zależności od poszukiwań słuchacza. Innymi słowy: realizacje wątków i tematów to konfiguracja repertuarów badań, tropów, hierarchii wartości, sposobów problematyzacji zagadnień. Oczywiście wzajemne relacje między bardziej stabilnymi typami tematów i wątków – oraz zmiennymi ich realizacjami – są złożone i z pewnością wymagają odrębnego opracowania, na które nie ma miejsca w niniejszym artykule, bowiem inny jest jego charakter i cel.

Tabela 1. Typy wątków i tematów oraz ich realizacje poruszane w reportażach radiowych i audycjach dokumentalnych o Żydach i Holocaustie zrealizowanych w rozgłośni regionalnej Polskiego Radia – w Radiu Łódź – w latach 1950–2020.

Typy wątków i tematów	Realizacje wątków i tematów	Tytuły reportaży radiowych (wybrane)
OSOBY	Jankiel Adler Helena Bergson Abram Cytryn Marek Edelman Guta Goldstein Henryk Grynberg Jankiel Herszkowicz Jan Karski Abram Koplowicz Rywka Lipszyc Arnold Mostowicz Oskar Schindler Seweryna Szmaglewska Ślepy Maks Tova Ben Zwi Leon Weintraub	„Jan Karski. Ostatni kurier Polski” Wojśław Rodacki „Aleja Abrama Cytryna” Barbara Wiśniewska „Ballada o ślepym Maksie” Joanna Sikorzanka „Świat z Markiem Edelmanem” Barbara Wiśniewska „Docent” Kamila Litman „Dyptyk o Jankielu Adlerze” Krystyna Namysłowska „Nigdy nie wolno tracić nadziei” Barbara Wiśniewska „Powiew kartek – to ja” Joanna Sikorzanka „Salon” Jarosław Warzecha „Arnold Mostowicz – aleja” Barbara Wiśniewska „Seweryna Szmaglewska” Tadeusz Gicgier „Dom przy Parkowej” Tadeusz Gicgier „Obrazy mojej młodości” Kamila Litman

5 Między innymi *Namiestnik* Rolfa Hochhuta, reż. Feliks Żukowski. Nagranie pochodzi z 1966 r.

Tabela 1. (c.d.)

Typy wątków i tematów	Realizacje wątków i tematów	Tytuły reportaży radiowych (wybrane)
SPECYFIKA GETTA ŁÓDZKIEGO	Kronika getta łódzkiego Obóz romski Getto w kolorowych przeźroczach	„Pokochać Łódź – szlakiem Litzmannstadt Getto” Barbara Wiśniewska „Pytam, więc jestem” Joanna Sikorzanka „Rozmowy o historii” Barbara Wiśniewska „Slajdy Waltera Geneweina” Barbara Wiśniewska „Szpital im. H. Wolf” Barbara Wiśniewska „Wielka Szpera” Barbara Wiśniewska „Życie w okupowanej Łodzi” Barbara Wiśniewska „Getto w getcie” Barbara Wiśniewska
MIEJSCA ZAGŁADY	Auschwitz Chełmno nad Nerem	„Obozisk zagładki” Joanna Sikorzanka „W drodze do Delf” Barbara Wiśniewska
WIODĄCE MOTYWY	Dzieci Fotografie Guziki Karteczki w wagonach bydłych Most	„Dzieci z łódzkiego getta” Barbara Wiśniewska „Kiedy człowiek był numerem” Zbigniew Korzeniowski, U. Mikołajczyk „Most z widokiem” Barbara Wiśniewska „Fotografie Henryka Rossa” Barbara Wiśniewska „Guziki z getta” Barbara Wiśniewska „Karteczki” Barbara Wiśniewska
ŚWIADECTWA	Świadectwa/zwierzenia o charakterze oral history, dokumentujące przeszłość getta i obozów	„Kiedy inni świętowali zwycięstwo” Józef Wojcieszczyk „Po latach mi się śniło” Joanna Sikorzanka „Słownik polsko-hebrajski” Joanna Sikorzanka
KULTURA, RELIGIA I TRADYCJA ŻYDOWSKA	Chanukija Cmentarz żydowski Kadisz	„Linat Orchin” Barbara Wiśniewska „Listy o Zagładzie – listy o miłości” Joanna Sikorzanka „Ostatnia droga Łodzermensa” Wojśław Rodacki „Śladami mniejszości żydowskiej” Barbara Wiśniewska „Świat pięknej Europy” Joanna Sikorzanka
POSZUKIWA- NIA ŚLADÓW ŻYDOWSKICH (MIEJSCA)	Piotrków Trybunalski Tomaszów Mazowiecki Tuszyn	„Ulica Pasterska” Barbara Wiśniewska „Piotrkowskie mury” Grażyna Papier „Tuszyn – poszukiwanie mitu” Krystyna Namysłowska
UROCZYSTO- ŚCI ROCZNI- COWE	Rocznice obchodzone na żydowskim cmentarzu Promocje książek	„Gwizd życia” Barbara Wiśniewska „Księga Boga rzucona na ziemię” Joanna Sikorzanka
POMOC ŻYDOM	Pomoc Polaków ofiarowana Żydom	„Oni im pomagali” Franciszek Lewandowski „Z getta na wolność” Franciszek Lewandowski

Źródło: opracowanie własne.

Łódzkie getto i warunki życia łódzkich Żydów w literaturze dźwiękowej PR Łódź

Dominantą literatury dźwiękowej, realizowanej w łódzkiej rozgłośni radiowej, jest funkcja informująca i porządkująca fakty, omawiająca genocyd. Wysłuchane nagrania pozwoliły na zaprezentowanie krótkiego rysu historyczno-informacyjnego o łódzkim getcie i warunkach życia łódzkich Żydów. Wszystkie zawarte w nim informacje są odbiciem faktów przekazywanych w analizowanych materiałach radiowych.

Należy zauważyć, że temat zaczął szerzej funkcjonować w przestrzeni publicznej dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych. Warto odnotować, że w okresie powojennym o getcie łódzkim i Holokauście chętniej pisały ośrodki zagraniczne niż polscy historycy. Złożyło się na to wiele powodów, jak choćby ówczesna sytuacja polityczna, ale też zmienione oblicze Łodzi, która po wojnie straciła poniekąd swoją tożsamość oraz swój wielonarodowy i wielokulturowy charakter.

Literatura historyczna i naukowa na temat getta łódzkiego jest bardzo bogata. Można w niej odnaleźć wszystkie najważniejsze fakty związane z funkcjonowaniem dzielnicy zamkniętej oraz transportami Żydów do obozów zagłady. Nie zarejestrowałam, by audycje radiowe poszerzały znacząco odkryte i poznane już fakty. Niemniej jednak audycje dokumentalne i reportaże krążą wokół pewnych wątków, eksplorują je, zarysowują podstawowe zjawiska związane z tematem. Warto je przytoczyć.

Łódź była drugim co do wielkości, zaraz po Warszawie, skupiskiem ludności żydowskiej; zamieszkiwało ją ok. 230 tys. Żydów. Decyzja o utworzeniu getta zapadła w grudniu 1939 r. i miało to być pierwsze getto na ziemiach włączonych bezpośrednio do Rzeszy, co wielokrotnie podkreśla często występujący w dokumentach Julian Baranowski. Wysiedlenia mieszkańców na teren getta (w skład którego wchodziła dzielnica Bałuty, Stare Miasto i zaniedbany Marysin) trwały od stycznia do kwietnia 1940 r., wtedy też teren został zamknięty, ogrodzony płotem i drutami kolczastymi. Ostateczna likwidacja getta nastąpiła w sierpniu 1944 r., było to zatem najdłużej funkcjonujące getto i pod wieloma względami „wyjątkowe”, o czym przekonują autorzy i bohaterowie nagrań. Najsilniejszy wpływ na mieszkańców wywarły tragiczne warunki życia, szerzące się choroby i epidemia tyfusu, ciasnota (na terenie 4 km kwadratowych gnieździło się ponad 200 tys. osób), brak możliwości ucieczki, fale deportacji, głód i praca, która teoretycznie miała prowadzić dowolności. Należy podkreślić, na co wielokrotnie w nagraniach zwracają uwagę przede wszystkim ocaleni bohaterowie audycji, że getto łódzkie było miejscem hermetycznie zamkniętym, z którego nie można się było wydostać. Znajdowało się na terenie inkorporowanym do Rzeszy, stało się miejscem izolacji Żydów, kontakty ze stroną aryjską praktycznie nie istniały, niemożliwa była z niego ucieczka. Nawet drobny szmugiel jedzenia odbywał się tylko na początku istnienia getta.

Mordechaj Chaim Rumkowski od 1939 do 1944 roku, a więc do ostatecznego zlikwidowania getta, pełnił w nim, z nadania niemieckiego okupanta, funkcję przewodniczącego łódzkiego Judenratu, Przełożonego Starszeństwa Żydów. Postać ta przez jednych uznawana jest za wojennego przestępcę, kolaborującego z faszystami i wykorzystującego swoją pozycję do czerpania prywatnych korzyści, przez innych – za uczciwego zarządcę, polityka, który wiele wysiłku włożył w to, żeby getto łódzkie trwało najdłużej w Europie. Wśród badaczy Holokaustu nigdy nie będzie pełnej zgody co do oceny tej postaci. Mówi się o nim w audycjach wiele, zwłaszcza o jego prymitywnym zachowaniu, prostactwie, śmieszności. Nazywany był pogardliwie „królem getta”, produkowano znaczki pocztowe z jego wizerunkiem, zaprojektowano pieniądze gettowe z twarzą Rumkowskiego, zwane „rumkami” lub „chaimkami”. Od swoich podwładnych wymagał bezwzględного posłuszeństwa. W gruncie rzeczy, przekonują historycy i przewodnicy łódzcy, był osobą w pełni posłuszną Niemcom i nie miał możliwości przeciwstawienia się im⁶.

W programach radiowych kilkakrotnie podkreślony został fakt przymusowych wsiadnięć do getta 20 tys. Żydów z Europy Zachodniej w 1941 r. Sytuacja lokalowa była wręcz dramatyczna. Zamknięto wtedy m.in. szkoły, zamieniając je na zbiorowe kwatery dla nowych mieszkańców. Wśród Żydów z Europy Zachodniej przeważały osoby starsze i bardzo dobrze wykształcone, przyzwyczajone do życia na wysokim poziomie. Znikomy procent tych Żydów przeżył; nie wytrzymali zderzenia z warunkami w getcie, pierwsi też byli kierowani do unicestwienia jako nienadający się do pracy w resortach.

Na początku 1941 r. zakończono budowę obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem. Jako pierwsi zostali w nim pozbawieni życia Żydzi z okolicznych miasteczek oraz Romowie z podobozu w Litmannstadt Getto, o czym opowiada jeden z reportaży (*Getto w getcie*). W 1942 deportowano i zagazowano w obozie kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców getta, których uznano za niezdolnych do pracy. Po straconych osobach zostały rozmaite przedmioty: ubrania, buty, pościel itp. Zostały one wykorzystane i przerobione na nowe rzeczy w resortach getta.

6 O Rumkowskim pisali m.in.: H. Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, przekł. A. Szostkiewicz, Wydawnictwo Znak, Kraków 2022 (wyd. kolejne); P. Levi, *Pogrążeni i ocaleni*, przekł. S. Kasprzysiak, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007. Rumkowski stał się też bohaterem powieści: L. Epstein, *Król żydowski*, przekł. K. Petecka-Jurek, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2000; S. Sema-Sandberg, *Biedni ludzie z miasta Łodzi*, przekł. M. Kalinowski, konsultacja językowa jid. M. Polit, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2012; A. Bart, *Fabryka muchołapek*, Wydawnictwo WAB, Warszawa 2008. A. Bart na podstawie powieści przygotował również scenariusz słuchowiska i wyreżyserował je (wcześniej spektaklu teatralnego wystawianego na scenie Teatru Nowego); zob. J. Bachura-Wojtasik, *Pamięć w literaturze (audialnej) na przykładzie słuchowiska „Fabryka muchołapek” Andrzeja Barta*, [w:] *Słowo, dźwięk, cisza. Radio i sztuka audialna*, red. J. Bachura-Wojtasik, N. Kowalska-Elkader, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, s. 175–189.

Przez cały okres funkcjonowania getta najstraszniejszy dla mieszkańców był wszechobecny głód. Bohaterowie mówią o bardzo niskich racjach żywnościowych, o fatalnej jakości produktów, ale podkreślają jak ważna była wtedy praca, bo zapewniała prawo do resortowej zupy, której najcenniejszym składnikiem były kartofle (*Świat pięknej Europy*).

Ostatni etap wysiedleń, często i szeroko poruszany w audycjach, przypadł na wrzesień 1942 r., kiedy Niemcy zażądali od Rumkowskiego wydania wszystkich dzieci do 10 roku życia i starców powyżej 65 roku życia. Od zarządzonego wówczas zakazu opuszczania domów – *Allgemeine Gehsperrę* – nazwano ten okres „Wielką Szperą” i stał się on najtragiczniejszym wspomnieniem w relacjach bohaterów nagrań, którzy przeżyli pobyt w łódzkim getcie. Przeszukiwaniem pomieszczeń, wyciąganiem dzieci, odbieraniem ich rodzicom początkowo miała zająć się żydowska Służba Porządkowa, ale tragizm tej sytuacji, niemożność zapanowania nad emocjami spowodowały, że do akcji wkroczyła niemiecka policja, by przyspieszyć wywózkę. Szpera zmieniła charakter getta.

Litzmannstadt-Getto „sprzed Szpery” i „po Szperze” w reportażu *Wielka Szpera. Zakaz wychodzenia Barbary Wiśniewskiej*

Reportaż, mimo konkretnego tytułu, nie odnosi się wyłącznie do tego jednego wydarzenia w życiu getta, jakim była Wielka Szpera. Audycja z udziałem Huberta Rogozińskiego⁷ Juliana Baranowskiego⁸, Zbigniewa Janeczka⁹ opowiada o historii Litzmannstadt-Getto, zagładzie jego mieszkańców, akcji „Wielka Szpera”, zakazie wychodzenia z domów oraz wywozie do obozu w Chełmnie nad Nerem dzieci i ludzi starszych, chorych, o znalezionych slajdach Geneweina i stykówkach zdjęć. Audiodokument¹⁰ Wiśniewskiej ma charakter informacyjny, najistotniejsze zdaje się być w nim przekazanie wiedzy na temat historii getta. Na drugim planie pozostaje dbałość o formę artystyczną audycji, jej fabularną strukturę, czy o audioscenografię i oprawę dźwiękową, co z kolei będzie charakteryzować słuchowisko *Oddajcie mi swoje dzieci...* w reżyserii Janusza Kukuły.

Wielka Szpera stanowiła wewnętrzną cezurę w życiu getta, które po tej okrutnej akcji zmieniło się całkowicie. Przekształcone zostało w wielki, rygorystycznie

⁷ Przewodnik

⁸ Archiwista, autor książek o getcie.

⁹ Wydawca, fotografik.

¹⁰ Inaczej reportaż radiowy, reportaż dźwiękowy. Termin coraz powszechniej stosowany przez praktyków i teoretyków gatunku, związany niewątpliwie ze zwrotem audiocentrycznym w kulturze współczesnej.

zarządzany obóz pracy, „produkującą taśmowo fabrykę”¹¹, która dostarczała towary na rynek niemiecki i pracowała na rzecz gospodarki wojennej III Rzeszy. Rumkowski, główny pośrednik między żydowską administracją a władzami niemieckimi, był przekonany, że Żydzi pozostaną bezpieczni tak długo, jak długo będą potrzebni niemieckim okupantom. Powoływano więc do życia warsztaty produkcyjne, tak zwane resorty (szopy), zapewniające pracę, a tym samym chroniące ludzi przez długi czas przed wywózką do obozów śmierci. Ani w omawianym reportażu, ani w wielu innych dostępnych odbiorcy tekstach kultury i artykułach naukowych nie ma jednoznacznej oceny postawy Rumkowskiego i trudnej historii przewodniczącego łódzkiego getta.

Formalnie reportaż organizuje drobny zabieg dźwiękowy, jakim jest odgłos spuszczonej migawki w aparacie fotograficznym, oddzielający poruszane przez bohaterów wątki i zagadnienia. Rozpoczęcie nowych tematów jest efektem przeglądania starych fotografii dokumentujących życie mieszkańców i ważnych miejsc, jak ulice, mosty, szpital. Warto nadmienić, iż esencjonalność zdjęć, a jednocześnie ich fragmentaryczność i wpisana w nie emocjonalność stanowią bardzo ważny ślad utrwalający świadectwo minionej „epoki pieców”. Stanowią one też nierzadko punkt wyjścia do organizacji różnych tekstów kultury, upamiętniających Shoah¹². Spust migawki otworzył w reportażu między innymi temat Wielkie Szpery. W głosie rozmówców słychać spontaniczne ciężkie westchnienia, oznaczające wewnętrzny trud konfrontacji z wagą tematu. Określenie to odnosi się do dramatycznych zdarzeń, jakie wydarzyły się między 5 a 12 września 1942 roku, gdy Niemcy wywieźli z getta ponad 15 tysięcy Żydów, przede wszystkim osób, jakie uważali za „nieproduktywne”, które nie były w stanie pracować (ludzie starsi powyżej 65. roku życia, chorzy i dzieci do 10 lat) do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem. Oni byli gettu niepotrzebni, stanowili „element zbędny”, co podkreśla jeden z bohaterów reportażu. Szperę poprzedziło jedno z najbardziej znanych przemówień na świecie, przemówienie Rumkowskiego na placu strażackim, wzywające do oddania dzieci: „Ofiara z dzieci i starców jest konieczna” – mówił. – Ja muszę przeprowadzić tę krwawą operację. Muszę poświęcić członki, by ratować ciało. Muszę odebrać wam dzieci, bo inaczej inni zginą wraz z nimi”¹³.

Na zdjęciach, mówi rozmówca, widać swego rodzaju pośpiech Niemców, by transport przebiegał jak najszybciej. Oprawcy obawiali się interwencji rodziców wywożonych dzieci. Fotografie przedstawiają kobiety, które za wszelką cenę chcą

¹¹ T. Majewski, *Litzmannstadt Ghetto*, [w:] *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętniania*, red. T. Majewski, A. Zeidler-Janiszewska, współpraca red. M. Wójcik, wyd. II, Wydawnictwo Officyna, Łódź 2011, s. 128.

¹² Zob. J. Bachura-Wojtasik, E. Matusiak, *Brzmienie Holocaustu. O reprezentacjach Zagłady w sztuce radiowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 133–145.

¹³ Zob. J. Podolska, *Litzmannstadt-Getto. Miejsca – ludzie – pamięć*, Księży Młyn Dom Wydawniczy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 153–161.

ratować swoje dzieci, są odpychane przez żydowskich policjantów. Była to okrutna akcja wymierzona w całe społeczeństwo zamieszkujące getto. Opieka nad dziećmi w łódzkim getcie – podkreślał bohater reportażu – była lepsza niż w warszawskim, więc z pewnością wydarzenia uderzyły bardzo mocno w samego Rumkowskiego, już przed wojną skoncentrowanego na pomocy dzieciom. To w końcu Rumkowski stworzył w Helenówku sierociniec. Sposób przeprowadzania szperry pozostawił w mieszkańcach traumatyczne wspomnienia. I właśnie na wspomnieniach pojedynczych osób, świadków wydarzeń, tych, którzy doświadczyli Wielkiej Szperry koncentruje się słuchowisko dokumentalne *Oddajcie mi swoje dzieci, czyli Wielka Szpera w łódzkim getcie* w reżyserii Janusza Kukuły. Bezpośredniość doświadczeń ocalałych i intymność ich wypowiedzi poruszają do głębi.

Wspomnienia świadków Wielkiej Szperry w słuchowisku polifonicznym *Oddajcie mi swoje dzieci, czyli Wielka Szpera w łódzkim getcie* w reżyserii Janusza Kukuły

Słuchowisko *Oddajcie mi swoje dzieci, czyli Wielka Szpera w łódzkim getcie* powstało na podstawie książki Marka Millera *Wielka Szpera*, składającej się z dwudziestu ośmiu wywiadów z bohaterami, przeprowadzonych przez Piotra Weycherta i Marka Millera. W sumie wywiadów było dziewięćdziesiąt jeden. Należy dodać, że publikacja jest efektem współpracy trójki łodzian: Mirosława Kulisia, Piotra Weycherta i Marka Millera. Powstała *pro publico bono*, z myślą o zbudowaniu pomnika ku pamięci ofiar Wielkiej Szperry.

Metoda polifonicznej powieści dokumentalnej, wypracowana przez Marka Millera w Laboratorium Reportażu¹⁴, została wykorzystana także przy powstaniu książki *Wielka Szpera*. Kukuła, poddając książkę radiowej adaptacji, również trzymał się wielogłosowości, dostosowując ją do potrzeb teatru wyobraźni.

Metoda ta polega – wyjaśniają jej twórcy – na podążaniu za głosem chóru świadków. Jeśli mówią oni o czymś dużo, to i w tekście o tym dużo. Jeśli oni mało, to i w tekście mało. Nie powtarza się relacji, jeśli nie wnoszą one niczego nowego. Wykorzystuje się tylko te, które poszerzają lub pogłębiają temat. Powstaje w ten sposób kondensacja zbiorowego doświadczenia. Wydarzenia, za którymi podążamy, pokazuje się z wielu punktów widzenia, aby osiągnąć ich wielopłaszczyznową panoramę. Autor

¹⁴ W 1999 roku Marek Miller wraz ze studentami rozpoczął w Laboratorium Reportażu na Uniwersytecie Warszawskim wieloletni projekt „Europa według Auschwitz”. Celem było stworzenie kroniki obozu opartej na relacjach ponad 3 tys. więźniów i zeznań oprawców. W 2009 roku ukazała się pierwsza część tej kroniki zatytułowana *Europa według Auschwitz. Litzmannstadt Ghetto*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2009.

tekstu decyduje, kto mówi pierwszy, kto drugi, a kto trzeci. Kto opowiada długo, a kto krótko. Jest odpowiedzialny za wizję utworu jako całości¹⁵.

Dramaturgia słuchowiska rządzi się swoimi prawami i dlatego też wiele wypowiedzi świadków nie zostało wykorzystanych. Słuchowisko w pewnym sensie stanowi zaledwie wypisy z książki Millera, ale Kukuła jako autor adaptacji i reżyser zadbał o to, by wybrane wypowiedzi świadków i skondensowana treść utworu radiowego jak najpełniej i najszerzej opisywały omawiane wydarzenie. Przefiltrowanie wypowiedzi przez autorski punkt widzenia oraz operowanie subtelną audio-scenografią, podkreślającą specyfikę materii tej opowieści, emocjonalnie angażując odbiorcę i powodując tym samym, że opowiadana historia staje się mu bliska. Jest to warunek niezbędny do upowszechniania wiedzy o Shoah i docierania z nią do osób, dla których II Wojna Światowa i zagłada Żydów stają się coraz bardziej odległe czasowo. Bezosobowe referowanie faktów nie jest w stanie zainteresować słuchacza tak mocno, jak robi to artystyczna opowieść, kompozycyjnie przemyślana i rozpisana na głosy. Kukuła bazował głównie na wypowiedziach kilku osób, które przeplatały się ze sobą, niekiedy też reżyser decydował o połączeniu kilku kwestii w jedną i oddaniu jej aktorowi. Nie zawsze też kwestie kobiety wypowiada kobieta i odwrotnie. Zestawiając tekst książki i słuchowiska ustaliłam, że fabułę słuchowiska budują wypowiedzi takich osób, jak: Tunia Chawiwa, Rachela Grynfeld, Gerszon Szapira, Eliezer Grynfeld, Hanka Grossman, Mendel Tron, Etki Daum, Miriam Harel, Leja Weissberger, Józef Zelkowiec, Henryk Francuz, Dziunia Dublin, Oskar Rosenfeld, Ruth Eldar, Moshe Zilbar, Jutta Bergman, Michał Mosze Chęciński, Lili Mejtal, Sara Selver-Urbach, Sara Zyskind, Miriam Cohen. W słuchowisku nie padają dane personalne, nazwiska osób ocalałych. Istotą tej opowieści nie jest „kto”, ale „co, o czym” i „jakimi słowami” mówi. Słowa przesądzają o prawdzie tej opowieści. Utwór przynosi wiedzę o historii i ludzkich doświadczeniach, niekoniecznie będąc wiernym zapisem rzeczywistości i portretowanego świata. Specyfiką radiowego teatru dokumentalnego nie jest jednak dokumentacja, lecz autorska interpretacja rzeczywistości, to, co scenarzysta (tu autor adaptacji) i reżyser robią z tymi faktami. Miller w swojej książce nie podaje także opisu rzeczywistości, ale dąży i zbliża się do prawdy. Tak jest zawsze w przypadku sztuki, która nigdy nie będzie obiektywną syntezą rzeczywistości. Magdalena Wichrowska w odniesieniu do filmu dokumentalnego zauważyła, że odbiorca ma do czynienia z kreacją człowieka, prezentującą jakiś zamysł i twórczy koncept realizowany przez zespół ludzi¹⁶. W przypadku

¹⁵ M. Kuliś, M. Miller, P. Weychert, *Posłowie*, [w:] *Wielka Szpera. Na podstawie rozmów przeprowadzonych przez Piotra Weycherta i Marka Millera oraz innych źródeł*, Wydawnictwo Westa-Druk, Łódź 2023, s. 188.

¹⁶ Zob. M. Wichrowska, *Szukając prawdy. Problem poetyki w polskim filmie dokumentalnym po roku 1989*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014, s. 8.

Wielkiej Szpery Millera oraz słuchowiska *Kukuły* można wskazywać różny stopień związków z rzeczywistością, jednak niewątpliwie oba utwory wyposażone są w filtr autorskiej interpretacji, przejawiającej się choćby w wyborze materiałów dokumentalnych, wywiadów, głównej linii fabularnej. Radiowa opowieść o *Wielkiej Szperze* przenosi słuchacza w inny świat doświadczeń zmysłowych, uruchamiając przede wszystkim zmysł słuchu i wyobraźnię, dostarcza mu ważnej wiedzy, być może rzuca też nowe światło na kwestie już znane.

Struktura opowieści *Oddajcie mi swoje dzieci...* prezentuje *Wielką Szperę* jako proces, w którym napięcie budują kolejno następujące po sobie sceny obudowane klamrą kompozycyjną. Otwarcie i zakończenie teatru należy do narratora, wprowadzającego w klimat Łodzi międzywojennej, jej wielokulturowości i wreszcie niemieckiej okupacji. Narrator kończy następującymi słowami wieńczącymi słuchowisko:

Następuje ostatni akt dramatu – likwidacja getta, ostateczna klęska wizji i planów Rumkowskiego. W czerwcu 1944 roku rozpoczyna się ostateczne wywożenie mieszkańców getta do obozu śmierci w Chełmnie nad Nerem. Pozostała ludność getta (około 72 tysięcy) Niemcy ekspedują do Auschwitz. Prezes żegnany osobiście przez Biebową na stacji Radegast wchodzi do wagonu jadącego do Auschwitz-Birkenau – koniec Ghetta Litzmannstadt – koniec Rumkowskiego¹⁷.

Kukuła zdecydował się na tradycyjny schemat budowania dramaturgii w dziele. Do aktu pierwszego można zaliczyć krótką prezentację bohaterów, bez nazwisk, bez danych osobowych, informując, iż są to ocalali z getta. Akt drugi następuje bardzo szybko. Słuchacz zostaje wciągnięty jako widz, a może i nawet świadek dramatycznych wydarzeń, których dynamika jest niezwykle intensywna:

Ja to na własne oczy widziałem, bo pracowałem w szpitalu naprzeciwko. Patrzyłem przez okno, widziałem, jak wyrzucają te dzieci i słyszałem ten dźwięk – bach, bach, bach. Spadają dzieci, widzę jedno za drugim. Chore, małe, niemowlęta. Tam znajdowała się klinika położnicza, a więc również dzieci, które się dopiero urodziły. Oni wyrzucali te dzieci z czwartego piętra do aut.

Dopiero po kilku przejmujących scenach słysząc wypowiedź kobiety, Etki Daum¹⁸ (w słuchowisku nie pada jej nazwisko), która objaśnia, z czym tak naprawdę słuchacz ma do czynienia. Następuje odwołanie do Obwieszczenia Prezesa

¹⁷ Cytaty pochodzą ze słuchowiska. Są one tożsame z cytatami w książce M. Millera.

¹⁸ Fragment z książki Elżbiety Cherezińskiej, *Byłam sekretarką Rumkowskiego. Dzienniki Etki Daum*, Zysk i S-ka, Poznań 2008. Książka powstała na podstawie kopii maszynopisu sporządzonego przez Etkę Daum po wojnie.

nr 391 o zakazie opuszczania domów od godziny 17.00. Mówi też o samym Rumkowskim, jego widocznej fizycznej przemianie. Szczegółowa relacja z tego, co działo się na placu strażackim wraz z zacytowanymi fragmentami przemówienia Rumkowskiego poprzedzają wspomnienia ludzi, którzy zapamiętali szefa getta z tamtego dnia, a także ich pierwsze niezwykle emocjonalne reakcje na słowa Przełożonego Starszeństwa Żydów. Napięcie mocno wzrasta, bowiem odbiorca słyszy opisy, wszystkie niezwykle dramatyczne, załadowywania dzieci na wozy. I zdawać by się mogło, że już nic gorszego wydarzyć się nie może, ale to złudne przekonanie, bowiem za moment następuje kolejny zwrot akcji: „Ze wzmoczoną siłą dotarły do nas szokujące fakty. Zaczęto odnajdywać martwe niemowlęta i dzieci ukryte w przeróżnych schowkach, owinięte szmatami. Nie przeżyły, bo ich rodzice zostali zabrani lub zabici w czasie »akcji«, a nikt inny nie wiedział nic o tych ukrytych dzieciach”¹⁹. I dopiero po nim emocje ulegają stopniowemu wyciszeniu. Refleksja bohaterki o katach, którzy sami byli ojcami, którzy chodzili do kościoła, zapalali choinki w Wigilię, myśląc o Synu Bożym, wprowadza w akt ostatni. Mowa jest w nim o sierotach, które pozostały w getcie po Wielkiej Sziperze i o apelu Rumkowskiego, by je przygarnąć, co faktycznie miało miejsce. Samego Rumkowskiego „jakby pochłonęła ziemia”. Musiał to być dla niego ogromny cios, psychicznie prawdopodobnie nie do udźwignięcia.

Przejęcia pomiędzy scenami i aktami są naturalne, zazębiają się, wynikają z siebie wzajemnie. To z pewnością zasługa adaptatora i reżysera, który bardzo świadomie wybierał wypowiedzi świadków konstruujących dramaturgię utworu.

Istotą i specyfiką radiowych opowieści jest audialność, oralność, dźwiękowość stanowiąca o ich szczególnym charakterze. By warstwy – informacyjna i artystyczna – pozostawały ze sobą w stałej, wzajemnie dopełniającej się relacji, niezbędne jest odpowiednie opracowanie nie tylko słownej zawartości opowieści, ale także jej elementów audioscenograficznych. W przypadku tematu Zagłady akt twórczy pozostaje w stałym zagrożeniu popadnięcia w kicz i nadmierny patetyzm przez wzgląd na brzemień Shoah. Dobór adekwatnych środków ekspresji do warstwy narracyjnej jest zatem dla twórcy dużym wyzwaniem. Słuchowisko *Oddajcie mi swoje dzieci, czyli Wielka Szpera w łódzkim getcie* rozgrywa się w sferze słów, stanowiąc przykład słuchowiska logocentrycznego²⁰, towarzyszy mu niezwykle wymowny realizacyjny ascetyzm, wypowiedzi świadków prezentowane w ciszy.

Polifonii wypowiedzi towarzyszą jedynie: powracające regularnie w audycji tykanie starego zegara, odmierzające upływ czasu i historii oraz minorowa muzyka, stanowiąca element amplifikacji napięcia.

¹⁹ Cytat pochodzi z audycji.

²⁰ J. Bachura, *Odśłony wyobraźni. Współczesne słuchowisko radiowe*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 51–58.

W realizacji tego słuchowiska ważna jest cisza, pozostaje ona czynna znaczeniowo. Celowo wypowiedziom świadków w zdecydowanej większości nie towarzyszą dodatkowe dźwięki. Dorota Głowacka w tekście poświęconym estetyce pamięci o Zagładzie podkreślała, iż: „Nie możemy pominąć faktu, że w literaturze i sztuce Holocaustu oraz w dziennikach i wspomnieniach z Zagłady cisza jest również najsilniej oddziałującą figurą retoryczną, figurą wzniosłości [...]”²¹. Cisza ma również głęboką wartość semantyczną dla audialnych dróg wyrażania treści i emocji.

Zakończenie

Omówione dwa teksty kultury dźwiękowej dotyczące tak ważnego zdarzenia z 1942 roku z Litzmannstadt-Getto, a wciąż jeszcze za mało identyfikowanego przez Łódzian, zostały zaprezentowane w kontekście literatury audialnej o Zagładzie powstającej w Radiu Łódź na przestrzeni wielu lat. Zdaję sobie sprawę, że artykuł ma charakter bardziej eseju naukowego niż prezentacji rezultatów badań. Jego istotą jest jednak zwrócenie uwagi na teksty kultury, które do dziś nie doczekały się należytego opracowania naukowego. Literatura dźwiękowa powstająca w radiu od zawsze pozostawała w cieniu literatury drukowanej, filmu, teatru scenicznego. Być może w czasach tzw. zwrotu audiocentrycznego, w czasach, gdy ludzie słuchają coraz więcej nie tylko muzyki, ale także form, w których słowo mówione odgrywa ważną rolę, ma szansę się to zmienić. Audialne opowieści wciąż czekają na rzetelne naukowe opracowania. Siłą audiodokumentów o Zagładzie jest możliwość „spotkania” odbiorcy ze słowem artykułowanym, z głosem prawdziwego bohatera, świadka wydarzeń, ocalałego z Holocaustu lub – jak w przypadku teatru radiowego – z autentycznym tekstem w interpretacji głosowej aktorów. Jeszcze jednym powodem dla którego nie wolno nam przestać mówić o Shoah w XXI wieku, jest obawa, żeby genocyd, do którego doszło ponad osiemdziesiąt lat temu nie powtórzył się. On oczywiście nie wyglądałby jak ten sprzed prawie wieku. Żyjemy bowiem w innych czasach, w innej rzeczywistości, mamy inną świadomość, do dyspozycji inne narzędzia. Jednak wiedza o przeszłości, docierająca do ludzi różnymi kanałami i za pośrednictwem różnych mediów, jest bardzo potrzebna, by otwierać oczy, skłaniać do myślenia, dyskutować i zrozumieć mechanizmy rządzące ludźmi, polityką, gospodarką. W 2022 roku na zlecenie Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN przeprowadzony został projekt badawczy, dotyczący obrazu Żydów we współczesnej kulturze polskiej²². Powstał raport „Kogo widzą Polacy,

²¹ D. Głowacka, *Wsluchując się w ciszę. Estetyka pamięci o Zagładzie według Jean-François Lyotarda*, „Teksty Drugie” 2007, nr 1–2, s. 53.

²² Koordynacja projektu: Dagmara Mańka-Wizor, Małgorzata Zajac.

kiedy widzą Żyda?” pod redakcją Marcina Napiórkowskiego²³. Wyniki wskazują, że antysemityzm, zwłaszcza ten nieświadomiony, jest żywo obecny w naszej zbiorowej wyobraźni. Nie czas i miejsce, by rozwijać ten wątek, zależy mi jedynie na zaakcentowaniu faktu, że im więcej wiemy o historii, w tym historii naszego miasta, tym większe mamy zrozumienie dla wydarzeń dziejących się dziś i ich wpływu na przyszłość.

Bibliografia

- Arendt Hannah, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, przekł. A. Szostkiewicz, Wydawnictwo Znak, Kraków 2022 (wyd. kolejne).
- Bachura Joanna, *Odsłony wyobraźni. Współczesne słuchowisko radiowe*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Bachura-Wojtasik Joanna, *Audio literature and the Holocaust: a study based on the material of public radio stations – Polish Radio in Warsaw, Radio Łódź, and Radio Lublin, 1950–2020*, „Historical Journal of Film, Radio and Television” 2022, t. 42, nr 4, s. 795–822. <https://doi.org/10.1080/01439685.2022.2041306>
- Bachura-Wojtasik Joanna, *Pamięć w literaturze (audialnej) na przykładzie słuchowiska „Fabryka muchołapek” Andrzeja Barta*, [w:] *Słowo, dźwięk, cisza. Radio i sztuka audialna*, red. J. Bachura-Wojtasik, N. Kowalska-Elkader, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, s. 175–189, <https://doi.org/10.18778/8220-351-6>
- Bachura-Wojtasik Joanna, Matusiak Eliza, *Brzmienie Holocaustu. O reprezentacjach Zagłady w sztuce radiowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.
- Bart Andrzej, *Fabryka muchołapek*, Wydawnictwo WAB, Warszawa 2008.
- Cherezińska Elżbieta, *Byłam sekretarką Rumkowskiego. Dzienniki Etki Daum*, Zysk i S-ka, Poznań 2008.
- Epstein Lesli, *Król żydowski*, przekł. K. Petecka-Jurek, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2000.
- Głowacka Dorota, *Wsluchując się w ciszę. Estetyka pamięci o Zagładzie według Jean-François Lyotarda*, „Teksty Drugie” 2007, nr 1–2, s. 41–59.
- Hopfinger Maryla, *Literatura i media. Po 1989 roku*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.
- Kuliś Mirosław, Miller Marek, Weychert Piotr, *Posłowie*, [w:] *Wielka Szpera. Na podstawie rozmów przeprowadzonych przez Piotra Weycherta i Marka Millera oraz innych źródeł*, Wydawnictwo Westa-Druk, Łódź 2023, s. 187–189.

²³ Więcej o projekcie wraz z publikacją raportu <https://www.polin.pl/pl/dominujace-narracje-antysemickie-w-kulturze-popularnej-w-polsce-publikacja> [dostęp: 27.12.2023].

- Levi Primo, *Pogrążeni i ocaleni*, przekł. S. Kasprzysiak, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Majewski Tomasz, *Litzmannstadt Ghetto*, [w:] *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętniania*, red. T. Majewski, A. Zeidler-Janiszewska, współpraca red. M. Wójcik, wyd. II, Wydawnictwo Officyna, Łódź 2011, s. 115–120.
- Miller Marek, *Europa według Auschwitz. Litzmannstadt Ghetto*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2009.
- Podolska Joanna, *Litzmannstadt-Getto. Miejsca – ludzie – pamięć*, Księży Młyn Dom Wydawniczy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.
- Sem-Sandberg Steve, *Biedni ludzie z miasta Łodzi*, przekł. M. Kalinowski, konsultacja językowa jid. M. Polit, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2012.
- Wichrowska Magdalena, *Szukając prawdy. Problem poetyki w polskim filmie dokumentalnym po roku 1989*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014.
- Projekt „Kogo widzą Polacy, kiedy widzą Żyda?”. Źródło: <https://www.polin.pl/pl/dominujace-narracje-antysemickie-w-kulturze-popularnej-w-polsce> [dostęp: 27.12.2023].

Joanna Bachura-Wojtasik, dr, adiunkt w Katedrze Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, medioznawca, teoretyk radia. Podstawą jej zainteresowań badawczych są artystyczne gatunki radiowe. W swych badaniach skupia się na literaturze audialnej wobec Holokaustu. Jest współautorką dwóch monografii o tej tematyce (J. Bachura-Wojtasik, E. Matusiak, „Już nie Żydowica, a ocalona”. *Kobiety w Holocauście z perspektywy radiowych narracji artystycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2022 oraz *Brzmienie Holocaustu. O reprezentacjach Zagłady w sztuce radiowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020) oraz kilku artykułów opublikowanych w recenzowanych czasopiśmie. Interesuje ją również współczesna kultura – jej przemiany, właściwości, funkcje, a także kulturowe badania nad dźwiękiem (*sound studies*). Pełni funkcję sekretarza ds. numerów dziennikarskich kwartalnika „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica”. Przewodniczy sekcji „Radio” Polskiego Towarzystwa Komunikacji Społecznej. Jest w zarządzie Fundacji „Audionomia”.